

Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu
Edhem DILIĆ, Alija HODŽIĆ

XIII. DEAGRARIZACIJA, URBANIZACIJA I PROBLEMI POLJOPRIVREDNOG STANOVNIŠTVA NA BRDSKO-PLANINSKOM PODRUČJU

1. PRIKAZ PROBLEMATIKE

Cijelo poslijeratno razdoblje brdsko-planinskog područja karakteriziraju dvije naglašene tendencije. S jedne strane postoji tendencija napuštanja područja prije nego što su iskorištene sve mogućnosti razvoja proizvodnje i povećanja dohotka, a s druge tendencija ograničavanja poljoprivredne proizvodnje na marginalne grupe (staračka gospodarstva) uz istovremeno stvaranje sve brojnije kategorije nepoljoprivrednih i mješovitih gospodarstava.

»Demografsko pražnjenje« i marginalizacija proizvodnje dovela je do nepotpunog korištenja, a ponekad i potpunog zapuštanja proizvodnih kapaciteta, što u suvremenim uvjetima ima izrazite negativne posljedice s obzirom na opće društvene potrebe. Ovakva situacija do krajnosti je zaoštrila pitanje puteva daljnjeg razvoja poljoprivredne proizvodnje na brdsko-planinskom području.

U tom kontekstu očito je da je pored ekonomskih i tehnoloških trebalo pokušati istražiti i socio-demografske pretpostavke za potpuniji društveno-ekonomski razvoj i unapređenje poljoprivredne proizvodnje na ovom području, kao i ukazati na osnovne socijalne probleme poljoprivrednog stanovništva.

2. PRIMIJENJENA METODOLOGIJA

Prvi dio analize, koji je vršen na temelju statističke (knjige popisa stanovništva i stanova, te statistički godišnjaci SR Hrvatske) i druge sekundarne građe, imao je specifičan cilj da osigura određeni broj informacija o demografskim promjenama, agrarnoj strukturi, procesima industrijalizacije i urbanizacije što je trebalo poslužiti kao opći okvir za bolje razumijevanje i objašnjenje strukturnih promjena u poljoprivredi i selu brdsko-planinskog područja s jedne, i rezultata provedenog empirijskog istraživanja.

Obrada odabranih strukturalnih i dinamičkih socijalnih indikatora u ovom dijelu istraživanja vršena je na temelju sekundarne analize statističke građe i analize sadržaja i rezultata drugih, do sada dovršenih istraživanja o socio-ekonomskim problemima brdsko-planinskog područja u našoj i nekim stranim zemljama.

Osnovni ciljevi analize koja je temeljila na rezultatima terenskog istraživanja bili su: utvrđivanje a) strukturalnih promjena u anketiranim domaćinstvima i porodičnim gospodarstvima, b) prilagođenosti zanimanju poljoprivrednika i c) tendencija socioprofesionalne i prostorne pokretljivosti.

Istraživanje je u toku 1980. godine provedeno u 88 brdsko-planinskih naselja seoskog i mješovitog tipa, a obuhvatilo je 1.316 domaćinstava s poljoprivrednim gospodarstvom, isti broj ispitanika uglavnom kućedomaćina, te 666 osoba u omladinskoj dobi (15 do 27 godina).

Realizirani uzorak prema zajednici općina

Realizirano uzorkom (broj)	Zajednice općina				
	Gospić	Split	Rijeka	Zagreb Karlovac	Ukupno
Općina	5	7	6	5	23
Naselja	41	29	10	8	88
Domaćinstava — gospodarstava	566	391	226	133	1316
Ispitanika (kućedomaćina)	566	391	226	133	1316
Omladinaca	266	241	122	37	666

Izvorni podaci o empirijskom istraživanju prikupljeni su: a) intervjuom s jednim članom domaćinstva, u pravilu kućedomaćinom, uz primjenu tehnike pojedinačnog dirigitiranog razgovora; b) intervjuom s jednim ili više članova domaćinstva omladinskog uzrasta (15 do 27 godina) uz primjenu iste tehnike i c) upitnikom o društveno-ekonomskim karakteristikama naselja u kojima je provedeno istraživanje.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Prvi dio analize, koja je uglavnom vršena na temelju statističke i druge sekundarne građe, imao je specifičan cilj osigurati određeni broj informacija o demografskim promjenama, agrarnoj strukturi, procesima industrijalizacije i urbanizacije koje bi trebale poslužiti kao opći okvir za bolje razumijevanje i objašnjenje strukturnih promjena u poljoprivredi i selu brdsko-planinskog područja s jedne, i rezultata empirijskog istraživanja o adaptaciji poljoprivrednom zanimanju i tendencijama socioprofesionalne i prostorne pokretljivosti, s druge strane.

a) Demografske promjene

Brdsko-planinsko područje (kako je definirano u ovom istraživanju) obuhvaća 13,8% od ukupne površine u SR Hrvatskoj. Udio broja naselja i broja stanovnika znatno je manji od udjela u ukupnoj površini.

Rezultati provedene analize indiciraju da je smanjivanje stanovništva i gustoće naseljenosti jedno od temeljnih obilježja brdsko-planinskog područja.

Dok se je prema svim poslijeratnim popisima stanovništvo ravničarskog i brežuljkastog područja povećavalo, na brdsko-planinskom području broj stanovnika je permanentno opadao. (U razdoblju od 1948. do 1981. godine smanjio se je za blizu 1/4 početnog broja — s 217.849 stanovnika 1948. na 164.584 u 1981. godini).

Udio stanovništva brdsko-planinskog područja u ukupnom stanovništvu SR Hrvatske u poslijeratnom periodu konstantno se smanjuje: 1948. godine taj je udio iznosio 5,8‰, 1953. godine 5,5‰, 1961. godine 5,0‰, 1971. godine 4,3‰, 1981. godine 3,6‰. Uz smanjenje udjela stanovništva smanjuje se i broj udjela domaćinstava. Tako je 1961. godine u ukupnom broju domaćinstava u SR Hrvatskoj bilo 4,3‰ domaćinstava iz brdsko-planinskog područja, a 10 godina kasnije taj se udio smanjio na 3,8‰. Za vrijeme od 1948. do 1981. godine gustoća naseljenosti smanjila se je sa 28 na 21 stanovnika na 1 km².

S obzirom na obilježja kretanja stanovništva brdsko-planinsko područje karakterizira proces izrazite depopulacije. Osnovne oznake ovog tipa kretanja stanovništva jesu pozitivno prirodno kretanje uz popisom ustanovljeno smanjivanje stanovništva, pri čemu je stopa prirodnog priraštaja manja od stope popisom ustanovljenog smanjivanja stanovništva (u razdoblju 1961 — 1971. godine na brdsko-planinskom području stanovništvo se je smanjilo za 7,4‰, prirodno kretanje je iznosilo 6,5‰ a migracijska bilanca — 14,0‰). Kako se je u razdoblju 1971 — 1981. godine stanovništvo smanjilo za 14,2‰ a prirodni priraštaj u razdoblju 1972 — 1978. iznosio 1,4‰, to će negativna migracijska bilanca u razdoblju 1971 — 1981. godine, biti još naglašenija.

Brdsko-planinsko područje, usprkos snažno prisutnog procesa odseljavanja, još uvijek nije, što se stanovništva tiče, područje u kojem je došlo do izrazitog pomaka stanovništva prema starijim dobnim skupinama. Riječ je o području koje je »ekonomski slabo«, ali zato »biološki jako«.

Starost stanovništva u SR Hrvatskoj

Dobne skupine	1961.		1971.	
	brdsko-planinsko područje	ostalo	brdsko-planinsko područje	ostalo
Do 19 godina	37,1	34,0	33,8	31,6
20—29	17,3	16,7	13,2	14,7
30—39	13,0	15,4	15,1	15,6
40—49	8,3	10,3	12,5	14,2
50—59	11,1	11,7	8,3	9,1
60 i više godina	12,4	11,7	17,1	14,8
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Iz podataka prikazanih u tabeli vidljivo je da je udio stanovništva najmlađe dobne skupine (do 19 godina) još 1971. godine veći u brdsko-planinskom području nego u ostalim područjima SR Hrvatske. Vidljivo je, također, da je radni dio stanovništva više zastupljen u ostalim područjima nego u brdsko-planinskom području, kao i to da je općeniti trend starenja stanovništva više prisutan u brdsko-planinskom području. Dakle, u brdsko-planinskom području zastupljenije su najmlađe i najstarije skupine sta-

novništva a u ostalim područjima radni dio stanovništva. Razlike nisu, doduše, tako velike, a ni omjeri dobnih skupina u brdsko-planinskom području takvi da bi se moglo govoriti kako su već danas mogućnosti razvoja tog područja limitirane izrazito nepovoljnim demografskim prilikama. Dakako, pod pretpostavkom dosadašnjih promjena može se tvrditi da bi brdsko-planinsko područje došlo u tu situaciju pošto je prisutan snažan proces odseljavanja i to odseljavanja mladog, radno sposobnog stanovništva, čime ne samo što se smanjuje njegov udio u ukupnom stanovništvu već se smanjuje i mogućnosti biološke reprodukcije. Odseljavanjem je, kako je rečeno zahvaćeno, naime, ono stanovništvo koje je sposobno za biološku reprodukciju.

Uporedo s procesom depopulacije odvijao se je i proces deagrarizacije. U razdoblju 1961 — 1971. godine broj poljoprivrednog stanovništva na brdsko-planinskom području smanjio se je za 20,1% a njegov udio u ukupnom stanovništvu za 6,7%. Pri tome je pad udjela poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu bio manji nego u ravničarskim i brežuljkastom području, a smanjivanje ukupnog broja poljoprivrednog stanovništva odvijalo se je uglavnom ujednačeno u svim područjima. Ovdje valja napomenuti da između brdsko-planinskog područja i ostalih područja u SR Hrvatskoj nema bitnih razlika u starosnoj strukturi poljoprivrednog stanovništva. Mlađe dobne skupine (one do 35 godina) nešto više su prisutne među poljoprivrednim stanovništvom u brdsko-planinskom području, a starije (one preko 35 godina) u ostalim područjima.

Daljnji indikator procesa deagrarizacije koji se odvija na brdsko-planinskom području jest promjena tipa domaćinstava prema izvorima prihoda. Kod gotovo istog broja domaćinstava u razdoblju 1961 — 1971. godine, došlo je do radikalnih promjena tako da se je broj »čistih« poljoprivrednih domaćinstava smanjio za jednu petinu, broj mješovitih za polovinu a broj nepoljoprivrednih domaćinstava gotovo se je udvostručio.

b) Procesi urbanizacije

Analiza je pokazala da brdsko-planinsko područje ima niži stupanj infrastrukturne urbane opreme (urbaniziranosti) od ostalih područja u Hrvatskoj. Pod infrastrukturnom urbanom opremom, odnosno urbanizacijom u istraživanju su podrazumijevani oni elementi koji svojom prisutnošću na određenom području, naselju i u domaćinstvu omogućuju suvremene oblike života i djelatnosti koji su karakteristični, odnosno dominantni u globalnom (gradskom) društvu. U tom su smislu kontrolirane slijedeće grupe indikatora: sistem osposobljavanja za suvremena zanimanja, sistem zdravstvene zaštite, sistem komunikacija i informacija, te stambeni standard domaćinstva.

Prema svima od navedenih grupa indikatora brdsko-planinsko područje je u nepovoljnijem položaju tj. ima manje mogućnosti za postizanje suvremenih oblika života i djelatnosti od drugih područja, što znači da su i šanse za uključivanje stanovništva s ovog područja u dominantne društvene procese manje nego što su šanse stanovništva iz ostalih područja u SR Hrvatskoj.

Neki pokazatelji urbaniziranosti prema područjima

Pokazatelj (1971)	Područje			Ukupno 4
	Ravničarsko 1	Brežuljkasto 2	Brdsko- planinsko 3	
Prosječna površina stana (m ²)	53,0	52,0	49,0	52,7
Udio stanova individualnog sektora u ukupnom broju stanova (%)	80,0	76,0	89,0	80,0
Površina stana u individualnom sektoru (m ²)	54,0	50,0	50,0	53,0
Izgrađeni stanovi 1961 — 1971. u ukupnom broju stanova (%)	31,3	29,3	22,1	30,3
Stanovi s kupaonicom (%)	29,4	30,3	12,7	29,0
kolnika u ukupnom (%)	36,0	34,6	25,4	34,6
Broj domaćinstava na putnički automobil	5,7	5,4	15,5	5,8
Broj stanovnika na putnički automobil	19,3	19,4	60,1	19,9
Broj prodavaonica na jedno naselje	3,1	2,1	1,6	2,6
Broj stanovnika po jednom liječniku	696	849	2205	757
Živorodeni uz liječničku pomoć na ukupan broj rođenih	95,5	92,5	85,8	94,2
Broj osnovnih škola po jednom naselju	0,5	0,4	0,5	0,5
Broj srednjih škola po jednom naselju	0,10	0,06	0,03	0,08
Broj kinematografa po jednom naselju	0,07	0,04	0,03	0,06
Broj radio pretplatnika po jednom domaćinstvu	0,81	0,73	0,60	0,78
Broj TV pretplatnika po jednom domaćinstvu	0,50	0,45	0,27	0,48

c) Promjene u agrarnoj strukturi

Smanjenje poljoprivrednog stanovništva i njegovog udjela u ukupnom stanovništvu te naglašena orijentacija na nepoljoprivredne izvore dohotka

praćena je u posljednjem desetljeću značajnim smanjivanjem poljoprivrednih, obradivih i zasijanih oraničnih površina, te broja stoke. I ovdje je ovaj specifični vid deagrarizacije naglašeniji na brdsko-planinskom području.

Poljoprivredne površine SR Hrvatske, u 1979. godini, iznosile su 3.258 tisuća hektara, od čega je brdsko-planinsko područje zauzimalo 382 tisuća hektara ili 12%. Učešće društvenog sektora u poljoprivrednim površinama SR Hrvatske iznosilo je 35%, dok je na brdsko-planinskom području, društveni sektor bio vlasnik 50% zemljišta.

U razdoblju od 1972. do 1979. godine opća je tendencija smanjenja poljoprivrednih površina u svim područjima SR Hrvatske. U tom razdoblju površine su se smanjile za oko 3%. Na brdsko-planinskom području, u odnosu na ostalo područje, došlo je do bitnijih promjena, jer je individualni sektor smanjio površine za 15%, ali je u isto vrijeme društveni sektor povećao površine za 14%. U ostalim područjima SRH promjene u površini su bile znatno blaže, jer je individualni sektor smanjio površine za 4%, a društveni sektor se povećao za 2%.

Obradive površine SR Hrvatske, u 1979. godini, iznosile su 2,081 tisuća hektara ili 64% poljoprivrednih površina, od čega je brdsko-planinsko područje zauzimalo 163 tisuće hektara ili 8%.

U razdoblju od 1972. do 1979. godine obradive površine pokazuju tendenciju opadanja. To smanjenje je dva puta veće na brdsko-planinskom području u odnosu na ostalo područje SR Hrvatske. Smanjenje obradivih površina posebno je izraženo na individualnom sektoru brdsko-planinskog područja. Društveni sektor je u navedenom razdoblju povećao površinu, naročito na brdsko-planinskom području (za 32%), ali zbog vlasništva nad malim površinama (oko 12% obradivih površina) ovo povećanje nije bitnije utjecalo na ukupan tok smanjenja obradivih površina.

Zasijane oranične površine u SR Hrvatskoj, u 1980. godini, iznosile su 1309 tisuća hektara. Ova najinteresantnija kategorija korištenog zemljišta obuhvaća preko 50% od ukupnog obradivog zemljišta, a na brdsko-planinskom području učešće je u pola manje, i iznosi svega 30%.

Oranične površine na brdsko-planinskom području su uglavnom u individualnom vlasništvu (97%) dok su te površine na ostalom području u individualnom vlasništvu oko 80%.

U razdoblju od 1972. do 1980. godine zasijane oranične površine pokazuju značajan pad, a naročito na brdsko-planinskom području. U navedenom razdoblju zasijane oranične površine brdsko-planinskog područja su se smanjile za jednu trećinu (oko 32%) dok je smanjenje na ostalom području iznosilo 6%.

Dio oranica koje ostaju **neobrađene ili su pod ugarom** posebno su zanimljive zbog toga, što se najčešće javljaju kao posljedica deagrarizacije i napuštanja gospodarstva. U SRH je u 1980. godini bilo 181 tisuća hektara neobrađenih oranica, od čega je 34 tisuća hektara na brdsko-planinskom području ili 19%. U analiziranom razdoblju od 1972. do 1980. godine, došlo je do naglog porasta neobrađenih oranica, a naročito na brdsko-planinskom

području gdje su se ove površine povećale više od dva puta, u odnosu na ostalo područje gdje je povećanje iznosilo 24%.

U toku 1981. godine u SR Hrvatskoj je bio slijedeći **stočni fond**: 780 tisuća goveda, 1497 tisuća svinja, 856 tisuća ovaca i 101 tisuća konja, od čega je na brdsko-planinskom području bilo 56 tisuća goveda (ili 7%), 22 tisuće svinja (ili 1%), 133 tisuće ovaca (ili 16%) i 11 tisuća konja (ili 11%). Općenito gledajući stočni fond je na brdsko-planinskom području zastupljen u proporcionalnim odnosima s površinom kao i na drugom području, s razlikom iznimno male zastupljenosti broja svinja.

Analiza broja stoke u popisnim godinama, tj. 1981. u odnosu na 1971. godinu, pokazuje da je u SR Hrvatskoj došlo do smanjenja svih vrsta stoke. Ovo smanjenje znatno je više na brdsko-planinskom području nego na ostalom području, jer je u navedenom razdoblju opao broj goveda za 13% (ostalo područje 8%), svinja za 29% (0,79% povećanje), ovaca 18% (2%) i iznimkom konja 40% (62%).

d) Osnovni ekonomski pokazatelji razvoja

Društveni proizvod SR Hrvatske u 1979. godini iznosio je 306.858 mil. din, od čega je na brdsko-planinskom području ostvareno 6.861 mil. din. ili svega 2,2%. Opća je konstatacija da se najveći dio društvenog proizvoda ostvaruje na društvenom sektoru, i da je to učešće na brdsko-planinskom području niže nego na ostalom području (80% naprama 89%). Prosječna jedna općina na brdsko-planinskom području ima oko 4 puta manji društveni proizvod od prosječne općine izvan ovog područja (odnos 762 mil. naprama 2.912 mil). U ukupnom **narodnom dohotku** SRH, koji je u 1979. godini iznosio 278.255 mil. din., brdsko-planinsko područje je sudjelovalo sa 2,2% ili 6.153 mil. din. Učešće društvenog sektora u narodnom dohotku je visoko i iznosi približno isto kao i kod društvenog proizvoda. Prosječno jedna općina na brdsko-planinskom području ima oko 5 puta manji narodni dohodak od prosječne općine izvan ovog područja. Razlika na nivou općine, u društvenom proizvodu, odnosno narodnom dohotku, između brdsko-planinskog područja i ostalog područja može se samo djelomično pravdati veličinom općine, jer je broj stanovnika svega oko 2 puta veći, te proizlazi da su osnovni razlozi, slabija privredna razvijenost. Inače, u posljednjih deset godina nema bitnijih razlika u porastu narodnog dohotka između brdsko-planinskog područja i ostalog područja.

Visina ostvarenih investicija (vrijednost fizičke realizirane izgradnje i osnovnih sredstava) u razdoblju zadnjih deset godina (od 1969. do 1978. god.) zadržavaju isti relativan odnos između brdsko-planinskog područja i ostalog područja SRH, jer se permanentno u brdsko-planinskom području ostvaruje svega 2% investicija od ukupnih u Hrvatskoj. Iz ovako malih investicija na brdsko-planinskom području nije ni bilo za očekivati veće učešće ovog područja niti u društvenom proizvodu niti narodnom dohotku. Ostvarene investicije na nivou prosjeka jedne općine, niže su za 4,5 puta na brdsko-planinskom području od općina na drugom području.

II

Drugi dio analize temelji se na rezultatima terenskog istraživanja. Istraživanje je tokom 1980. godine provedeno u 88 brdsko-planinskih naselja seoskog i mješovitog tipa, a obuhvatilo je 1.316 domaćinstava sa poljoprivrednim gospodarstvom, isti broj ispitanika uglavnom kućedomaćina, te 666 osoba u omladinskoj dobi (15—27 godina).

Osnovni ciljevi u ovom dijelu istraživanja bili su: utvrđivanje a) strukturalnih promjena u anketiranim domaćinstvima i porodičnim gospodarstvima, b) prilagođenosti zanimanju poljoprivrednika i c) tendencija socio-profesionalne i prostorne pokretljivosti.

a) Osnovna obilježja domaćinstava

U anketiranim domaćinstvima živjelo je ukupno 5.355 članova (4,07 po domaćinstvu). Osnovne njihove bio-socijalne i socio-ekonomske značajke jesu relativno uravnotežena struktura po spolu (51,1 muških i 48,9% ženskih) i privrednoj aktivnosti (49,1 aktivnih, 7,1 umirovljenika i 43,8% uzdržavanih) te tendencija starenja stanovništva (18,0 u dobi 0—14, 66,9 u dobi 15—64 i 15,1% u dobi staroj 65 i više godina).

Podaci o zanimanju i mjestu rada stalno zaposlenih članova domaćinstva ukazuju na značajnu transformaciju socioprofesionalne strukture stanovništva brdsko-planinskog područja i šire mogućnosti zapošljavanja i u lokalnoj sredini. Nešto preko polovina aktivnih članova (50,1%) spada u kategoriju nepoljoprivrednika, a 61,8% redovno zaposlenih radi na području vlastite općine.

Naglašene migracije i dalje ostaju jedna od osnovnih demografskih karakteristika stanovništva brdsko-planinskog područja. Od ukupnog broja anketiranih domaćinstava 58,7% imalo je odseljene članove (ukupno 2.078 članova ili 2,69 po domaćinstvu). Posljedice tako velikog odseljenja su očite: smanjuje se radno-aktivni dio stanovništva, smanjuju se reproduktivne sposobnosti stanovništva, formiraju se domaćinstva koja su praktično bez ikakve ekonomske aktivnosti itd. Jednom riječju, odseljavanje pasivizira čitavo područje. Podaci anketnog istraživanja to jasno pokazuju. Tako npr., među domaćinstvima sa »pasivnim« izvorom prihoda (razne penzije) 76% je onih u kojima je bilo odseljavanja. Kao razlozi za napuštanje domaćinstva najčešće se spominju razlozi vezani uz zapošljavanje i promjenu radnog mjesta (51,3%), pa tek onda razlozi vezani uz tradicionalnu, tzv. »bračnu pokretljivost« (udaja, ženidba — 40,7%). Prema osnovnoj djelatnosti u času odseljavanja migranti su u 60,4% slučajeva bili nepoljoprivrednici, 24,6% poljoprivrednici i 11,3% domaćice.

U tijesnoj vezi s opisanim promjenama u bio-socijalnim i socio-ekonomskim strukturama stanovništva odvijaju se i promjene u porodičnom sastavu, te tipovima domaćinstava prema osnovnoj djelatnosti članova i izvorima dohotka.

I na brdsko-planinskom području sada dominiraju mala domaćinstva (do 4 člana — 61,0%), zatim slijede srednja (26,7%) i na kraju velika domaćin-

stva (7 i više članova — 12,3%). Prema porodičnom sastavu najzastupljenija su jednorodnaćna domaćinstva (72,1%), zatim višerodnaćna (18,5%), samaćka (7,8%) i ostala nerodnaćna domaćinstva (1,6%). Od ukupnog broja domaćinstava 17,3% spadalo je u kategoriju staraćkih domaćinstava.

Najmanje velikih domaćinstava (7 i više članova) je u zajednici općina Gospić (5,7%), a najviše u zajednica općina Split (25,1%).

Između velićine domaćinstva i odseljavanja postoji znaćajna povezanost, što se moglo i oćekivati. Tamo gdje nije bilo odseljavanja 52% je domaćinstava koja imaju 5 i više članova, a u slućaju gdje je bilo odseljavanja takvih domaćinstava je 30%. Mješovita domaćinstva su veća od poljoprivrednih. S 5 i više članova je 15% poljoprivrednih, a 43% mješovitih domaćinstava. Poljoprivredna domaćinstva, dakle, zadržavaju status prije svega uslijed toga što druga generacija napuštajući poljoprivredu napušta i domaćinstvo, tako da u pravilu u poljoprivredi ostaje prva generacija, generacija roditelja. Od ukupnog broja samaćkih domaćinstava (124) njih 70 (56,5%) je formirano uslijed odseljavanja članova.

Zanimljiv je životni ciklus jednorodnaćnih domaćinstava s obzirom na zajednice općina. U zajednici općina Split i Gospić više je porodica s braćnim parom i djecom (djeca još nisu odselila), u zajednici općina Gospić znatno više od drugih su samo roditelji (djeca su odselila), a samaca roditelja najviše je u zajednicama općina Zagreb i Karlovac.

Na formiranje staraćkih domaćinstava znaćajno utjeće odseljavanje. U domaćinstvima u kojima nije bilo odseljavanja, 9% je staraćkih, a u onima u kojima je bilo odseljavanja takvih je 22%. Najviše je, mada razlike nisu znaćajne, staraćkih domaćinstava u zajednicama općina Zagreb i Karlovac. 22%, a najmanje u zajednici općina Split 16%.

S obzirom na stupanja prisutnosti radnih aktivnosti na i izvan gospodarstava 37,3% anketiranih domaćinstava je imalo tzv. iskljućivo gospodarstvo — na kojima niti jedan ćlan ne radi izvan gospodarstva, a 10,2% parcijalno gospodarstvo — na kojima je rad njihovih ćlanova pretežno uložen u gospodarstvo. Kategorija »mješovitih« gospodarstava u kojima je podjednak broj ćlanova zaposlen na i izvan gospodarstva javila se je u 26,4% slućajeva. Preostalih 26,2% domaćinstava imala je nuzgredna gospodarstva u kojima je većina (14,0%) ili svi ćlanovi (12,2%) bila zaposlena izvan gospodarstva.

Raznolikosti tipova domaćinstava prema osnovnoj djetatnosti ćlanova odgovara s druge strane i raznolikost izvora dohotka. Uz dohodak iz poljoprivredne proizvodnje na gospodarstvu utvrćeni su i slijedeći daljnji izvori, dohotka: usluge sredstvima rada (1,9% svih domaćinstava), povremeni rad izvan gospodarstva (3,1%), rad u inozemstvu (11,4%), stalno zapošljavanje ili samostalna djetatnost (53,5%), mirovina (31,5%), djećji doplatak (7,6%), stalna socijalna pomoć (6,7%), te ostali izvori prihoda (2,2%). Najveći broj domaćinstava imao je dohodak iz rada na i izvan gospodarstva (45,3%), a zatim slijede domaćinstva s dohotkom iz poljoprivrede i mirovina (17,3%).

S obzirom na izvore prihoda, poljoprivrednih domaćinstava je 13,8%, a mješovitih 86,2%.

b) Osnovna obilježja gospodarstava

U našem istraživanju je problem proizvodnih kapaciteta i same poljoprivredne proizvodnje dotaknut tek uzgredno. No i na temelju tako prikupljenih podataka može se steći utisak o jednom stagnantnom i marginalnom tipu proizvodnje, vrlo niskom stupnju opremljenosti modernim sredstvima rada i o relativno značajnom broju gospodarstava sa zapuštenim obradivim zemljištem.

Postoje značajne razlike anketiranih gospodarstava u obradivom zemljištu između zajednica općina.

Obradivo zemljište prema zajednicama općina

Površina u ha	Zajednice općina				Ukupno
	Gospić	Split	Rijeka	Zagreb	
Do 1 ha	5,3	53,8	20,7	24,8	24,3
1,1 — 3,0	33,6	40,5	57,2	56,4	42,0
3,1 — 5,0	29,9	4,9	14,0	13,5	18,1
5,1 — 8,0	23,9	0,8	5,4	4,5	11,9
8,1 i više	7,4	—	2,7	0,8	3,7
N =	566	290	222	133	1.311

Poljoprivredna domaćinstva posjeduju znatno veće površine obradivog zemljišta. Tako njih 57% ima više od 3 ha obradivih površina, dok je među mješovitim domaćinstvima takvih svega 30%. Zanimljivo je da između veličine obradivih površina i odseljavanja članova domaćinstva ne postoji nikakva korelacija. Drugim riječima, za odseljavanje mladog, radno sposobnog dijela stanovništva na ovom je području veličina posjeda irelevantna. Na to, očito utječu neki faktori koji su izvan samog porodičnog gospodarstva.

Dobar indikator za utvrđivanje i mjerenje procesa deagrarizacije je zapuštenost obradivog zemljišta. Među anketiranim gospodarstvima onih koji su imali zapuštenog zemljišta bilo je 33,6%, dakle svako treće gospodarstvo. Ova pojava nije, međutim, podjednako prisutna u svim istraživanim područjima, mada je na svim područjima u odnosu na druga područja SR Hrvatske znatno prisutnija. Najprisutnija je na području Zajednice općina Split (47%), a najmanje na području Zajednice općina Gospić (23%). Dakako, zapuštenost je veća na gospodarstvima bez radne snage i sa nižim stupnjem opremljenosti i mehanizacijom, te u mješovitim domaćinstvima. Ove razlike, mada postoje, nisu međutim statistički značajne. Pa čak, između zapuštenosti obradivog zemljišta i odseljavanja ne postoji značajnija sistematska povezanost. Odseljavanje iz domaćinstva utiče na zapuštanje obradivog zemljišta tek kad je u pitanju površina zapuštenog zemljišta. U onim domaćinstvima u kojima nije bilo odseljavanja u 24% slučajeva je zapušteno zemljište s površinom većom od 1,5 lica, a u onim domaćinstvima u kojima je bilo odseljenih takvih je 37%.

S povećanjem ukupni obradivih površina povećava se i površina zapuštenog zemljišta.

Ukupno obradivo zemljište

Površine zapuštenog zemljišta	— u %					Ukupno
	Do 1,0 ha	1,1— 3,0	3,1— 5,0	5,1— 8,0	8,1 i više	
Do 1,50 ha	87,7	74,7	44,9	41,3	11,7	68,3
1,51 i više ha	12,3	25,3	55,1	58,7	88,3	31,7

Iako je među mješovitim domaćinstvima udio onih koji imaju zapuštenog zemljišta nešto veći nego kod poljoprivrednih domaćinstava, ova druga, tj. poljoprivredna domaćinstva kada već zapuštaju obradivo zemljište onda to rade s većim površinama. Tako je među poljoprivrednim domaćinstvima 66% onih koji imaju zapušteno preko 1,5 ha, dok je među mješovitim domaćinstvima takvih samo 27%.

Obradivo zemljište se najviše zapuštalo u periodu 1961—70 — 49%; do 1960 15%, a u periodu 1971—80 — 36%. U posljednjem desetljeću ova pojava je najprisutnija u zajednicama općina Zagreb — Karlovac (46%), a prije tog perioda u Zajednici općina Gospić (70%). Na zapuštenom zemljištu ranije su najčešće uzgajali žitarice — u preko 50% slučajeva, a najmanje povrće. »Nedostatak radne snage« najčešće se navodi kao razlog zapuštanja (54%). Pored ovog razloga češće od drugih navode se »loša kvaliteta zemlje« (27%), te da je zapuštena parcela »suviše udaljena od kuće« (9%). »Nedostatak radne snage« najčešće se navodi u zajednicama općina Zagreb — Karlovac 69%, a »loša kvaliteta zemlje« u Zajednici općina Split (37%). I obrnuto, prvi razlog se najrjeđe spominje u Zajednici općina Split (47%), a drugi u zajednicama općina Zagreb—Karlovac (10%). I dalje: »nedostatak radne snage« češće se spominje u poljoprivrednim domaćinstvima i gospodarstvima s lošom opremljenošću s mehanizacijom, a »loša kvaliteta zemlje« u mješovitim domaćinstvima i gospodarstvima s boljom opremljenošću s mehanizacijom.

Promet zemljištem u područjima koja su značajnije zahvaćena deagrarizacijom obično je manje prisutan. Mali je naime broj gospodarstava koja bi povećavala svoje površine, koja su, dakle, progresivna u svojoj ekonomskoj reprodukciji. U takvim slučajevima ponuda je veća od potražnje, pa je i cijena zemljišta relativno niska. To je povoljna okolnost za ona gospodarstva koja su orijentirana na povećanje površina i proizvodnje. U posljednjih petnaest godina (1965—1980) takvih gospodarstava, dakle onih koja su povećala površine obradivog zemljišta, na istraživanom području bilo je 8%. To su upravo ona gospodarstva koja inače imaju veće površine i koja su bolje opremljena s mehanizacijom. Smanjenje posjeda zabilježeno je u 6% slučajeva.

Procjena veličine obradivog zemljišta na kojoj bi se proizvođači mogli »normalno, solidno«, živjeti bitno se razlikuje od one koja se posjeduje. Da se veličinom obradivog zemljišta do 3 ha može solidno živjeti misli 16% ispitanika (66% je gospodarstava koja imaju toliku površinu), a da se može solidno živjeti s više od 8 ha ocjenjuje 31% ispitanika (gospodarstava s to-

likom veličinom je 40%). Dakako, u onim područjima i gospodarstvima gdje su površine manje, manje su »aspirirane« površine, tamo gdje su površine veće i »aspirirane« površine su veće. Mada ovi podaci ukazuju na to da je percepcija postojeće veličine obradivog zemljišta po gospodarstvu nepovoljna za mogućnosti razvoja poljoprivrede, to istovremeno ne znači da bi realizacija »aspirirane« veličine automatski zaustavila proces deagrarizacije. Izvjesno je, međutim, da bi takva realizacija intenzivirala proces diferencijacije seoskog stanovništva; s jedne strane, pojavio bi se manji broj snažnijih i tržišno sposobnih gospodarstava, a s druge strane, veći dio gospodarstava proizvodio bi uglavnom za autokonzum.

Ranije je spomenuto da na brdsko-planinskom području opada broj stoke. Anketno istraživanje potvrđuje te nalaze. Od ukupnog broja anketiranih gospodarstava u 31% slučajeva za samo 3 zadnje godine zabilježeno je smanjenje, a u 5% slučajeva povećanje broja stoke. Ovaj trend će se, sudeći prema iskazanim namjerama, nastaviti i u narednom periodu. Proces deagrarizacije ne izaziva s istim intenzitetom posljedice po ratarsku i stočarsku proizvodnju. Dok se smanjenje radne snage u ratarskoj proizvodnji može nadomjestiti uključivanjem mehanizacije, u stočarskoj proizvodnji, mogućnosti modernizacije i mehanizacije su manje, a posebno, što treba naglasiti, i sporije. Inače stupanj opremljenosti anketiranih gospodarstava modernim sredstvima rada na istraživanom području znatno je niži od ostalih područja u SR Hrvatskoj, što je, dakako, uvjetovano kako procesom deagrarizacije tako i posebnom konfiguracijom terena.

Relativno mali posjed, smanjenje radne snage na gospodarstvu, zapuštanje obradivog zemljišta, smanjenje broja stoke, relativno loša opremljenost gospodarstva mehanizacijom, te sve veća upućenost seoskih domaćinstava na izvore prihoda izvan gospodarstva, na istraživanom su području oslabili proizvodne potencijale gospodarstava i smanjili njihove tržišne viškove. Od ukupnog broja anketiranih gospodarstava njih 30% ne prodaje nikakve proizvode, a u prodaji u potpunosti dominira stoka, koja se, opet, kako smo vidjeli rapidno smanjuje. Pored stoke jedino se povrće prodaje u nešto većem broju gospodarstava (12%). Prodaja ostalih proizvoda je zanemariva.

Budući da su posljedice deagrarizacije za poljoprivrednu proizvodnju nepovoljnije na istraživanom području nego u ostalim područjima SR Hrvatske, može se tvrditi da će brdsko-planinsko područje, pod pretpostavkom dosadašnjih »spontanih« promjena, sve manje sudjelovati u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji u Republici i time se sve više marginalizirati kao poljoprivredno proizvodno područje.

c) Standard domaćinstva

Nasuprot niskom stupnju opremljenosti gospodarstava i općenito niskom stupnju proizvodnih investicija rezultati istraživanja ukazuju na naglašenu orijentaciju stanovništva brdsko-planinskog područja na investiranje u standard domaćinstva. Tako smo, primjerice, utvrdili da 33,1% domaćin-

stava ima vodovodnu instalaciju u stanu, 54,7% ima televizor, 68,4% hladnjak, 39,5% stroj za pranje rublja a 19,8% automobil.

Uz to 26,1% domaćinstava je neposredno prije ankete gradilo ili temeljito adaptiralo kuću ili je to upravo činilo, a 19,3% je namjeravalo graditi novu ili temeljito popraviti staru kuću.

d) Stavovi i mišljenja o selu i poljoprivredi

Intenzivna industrijalizacija zemlje, masovne migracije iz seoskih u gradska područja i uži kontakti između sela i grada u mnogome su izmijenili socio-ekonomske i socio-kulturne odnose u seoskim područjima. Ove promjene prvenstveno su utjecale na stavove i mišljenja seoskog stanovništva o problemima budućnosti njihovog gospodarstva i poljoprivrede kao cjeline, te njihovu veću ili manju sklonost da se adaptiraju novim uvjetima privredivanja u poljoprivredi ili potraže alternativu u djelomičnom ili potpunom napuštanju poljoprivrede.

U tom pravcu su možda najindikativnije procjene ispitanika o tome tko je od njihovih seljana najbolje prošao u životu i preporuka mladima o izboru mjesta života i profesije.

Najveći broj ispitanika smatra da su najbolje prošli u životu oni koji su napustili selo i poljoprivredu (51,7%). Nešto manji je broj onih koji smatraju da su tako prošli oni seljani koji su izabrali status »seljaka-radnika« (41,9%). Ispitanika koji su izjavili da su u životu najbolje prošli oni koji su ostali u selu i samo na gospodarstvu bilo je tek 3,6%. Nešto su drugačiji odnosi kada su u pitanju preporuke današnjoj seoskoj omladini. Tako 49,4% ispitanika misli da je za mlade najbolje da budu seljaci-radnici, 38,8% da napuste selo, a 5,9% da se bave samo poljoprivredom.

Neatraktivnost poljoprivrede kao zanimanja i nedostatnost dohotka iz poljoprivredne proizvodnje na gospodarstvu potvrđuju i iskazi ispitanika da je glavni razlog njihovog isključivog bavljenja poljoprivredom činjenica da nisu imali uvjeta, odnosno mogućnosti da se zaposle izvan gospodarstva (47,4%), te da uzimajući u obzir samo prihode sa gospodarstva žive »dosta loše« (23,8%) ili jedva »vežu kraj s krajem« (49,0%).

Na pitanje da li bi se mogao povećati dohodak s njihovog gospodarstva pozitivno je odgovorilo 43,1% ispitanika. Među uvjetima i načinima na koji bi se poljoprivredni dohodak mogao povećati najčešće se spominje više radne snage (37,1%), bolja mehanizacija (17,3%) i veći stočni fond (14,7%). Nedostatak radne snage je također, s druge strane, i najčešće percipirana zapreka za povećanje dohotka sa gospodarstva (49,2%). Uz to se nešto češće spominje i loš kvalitet zemljišta, udaljene parcele i sl. (29,6%).

U situaciji kada bi imali potreban novac većina bi ga ispitanika investirala samo u domaćinstvo (56,2%). Isključivo u gospodarstvo bi ga investiralo 30,2%, a istovremeno i u domaćinstvo 13,6% ispitanika. Kod investicija u gospodarstvo prvenstveno se misli na kupovinu mehanizacije (50,6%), proširenje stočnog stada (20,4%) i izgradnju gospodarskih objekata (10,9%).

Kao glavnu teškoću individualne poljoprivrede danas ispitanici vide nedostatak radne snage i njeno starenje (62,2%), visoke cijene umjetnog gno-

jiva, mehanizacije, sortnog sjemena i sl. (36,0%), niske (23,8%) i nestabilne cijene poljoprivrednih proizvoda (22,0%).

Ispitanici su inače vrlo skeptični prema određenim oblicima udruživanja individualnih poljoprivrednika. Tako 55,0% ispitanika smatra nekorisnim bilo kakav oblik udruživanja, a 62,0% se ne bi udružilo s drugim domaćinstvima u selu.

e) Socioprofesionalna i prostorna pokretljivost

Kako su u našem istraživanju ispitanici bili uglavnom kućedomaćini u relativno visokoj dobi, ne čudi činjenica da su on uglavnom profesionalno i prostorno stabilni. Zbog toga ćemo o tendencijama socioprofesionalne i prostorne pokretljivosti zaključivati na temelju rezultata dijela istraživanja seoske omladine.

Kao osnovne uzroke zbog kojih su ostali na posjedu mladi poljoprivrednici (10,2% ukupnog omladinskog uzorka) naveli su nepostojanje uvjeta i mogućnosti za promjenu zanimanja i manjak radne snage na gospodarstvu. Na pitanje o profesionalnim namjerama većina je odgovorila da kani promijeniti poljoprivredno zanimanje (57,4%).

Zaposleni omladinci (29,6%) kao prvenstveni razlog zašto nisu ostali na posjedu i bili poljoprivrednici navode malu zaradu u odnosu na uloženi rad, a zatim sigurni i redoviti osobni dohodak u nepoljoprivrednim djelatnostima te sigurniju budućnost od one u poljoprivredi. Najveći dio zaposlene omladine (85,7%) namjerava ostati u sadašnjem zanimanju, 8,5% namjerava promijeniti zanimanje, a 5,8% kani nastaviti školovanje.

Srednjoškolci i studenti (50,2% uzorka omladine) atraktivnost nepoljoprivrednog posla vide, kao i zaposlena omladina, u sigurnijoj budućnosti od one u poljoprivredi i redovitom osobnom dohotku, ali i u zanimljivijem poslu. Od ukupnog broja anketiranih srednjoškolaca 61,6% se namjerava zaposliti nakon završene škole II stupnja, a 48,4% namjerava nastaviti školovanje na visokim i višim školama.

Na pitanje o tome da li namjeravaju napustiti svoje selo 51,1% omladinaca je odgovorilo je potvrdno, 22,0% negativno a preostalih 26,8% su još uvijek neodlučni. Kao osnovni razlozi za napuštanje sela navode se nemogućnost zapošljavanja u naselju ili njegovoj blizini i općenito bolji i lakši život u gradu. Dio omladine koji je odlučio ostati u naselju obrazlaže svoju odluku relativno zadovoljavajućim uvjetima života i činjenicom da su se u selu zapravo već »skućili« i da im je tu sve što imaju.

III

Rezultati provedenih analiza upozoravaju na vrlo nepovoljnu demografsku strukturu i kretanja, te usporen i neujednačen proces urbanizacije i industrijalizacije brdsko-planinskog područja SR Hrvatske. Pri tome su smanjivanje stanovništva i gustine naseljenosti, koje poprima znake izrazite depopulacije, i naglašene migracije za rad najsposobnijeg stanovništva temeljna demografska obilježja ovog područja.

Smanjenje poljoprivrednog stanovništva i njegovog udjela u ukupnom stanovništvu te naglašena orijentacija na nepoljoprivredne izvore dohotka praćeno je u posljednjem desetljeću i značajnim smanjivanjem poljoprivrednih, obradivih i zasijanih oranićnih površina, te broja stoke.

Analiza je nadalje pokazala da brdsko-planinsko područje ima znatno niži stupanj urbanizacije od ostalih područja u Hrvatskoj. Glavni uzrok postojećih razlika između pojedinih područja nalazi se u procesu deagrarizacije, procesu koji je na brdsko-planinskom području više nego u drugim područjima razgradio tradicionalne oblike privređivanja, a da prilikom te razgradnje nisu pronađene uspješne zamjene ili načini privređivanja, adekvatni samom području.

Ćak se na ovom području u razdoblju 1961—1971. godine smanjio i broj naselja, što nije slučaj u ostalom dijelu SR Hrvatske. Smanjenje broja naselja znaći manju pokrivenost određenog područja naseljima, a što sa stanovništva mogućnosti poljoprivredne proizvodnje u pravilu znaći i napuštanje određenih, kakvih-takvih, prirodnih resursa.

Gustina pokrivenosti određenog područja naseljima i stupanj urbaniziranosti tog područja u pozitivnoj je korelaciji sa razvojem poljoprivredne proizvodnje i mogućnostima njenog razvoja. Slaba gustoća pokrivenosti brdsko-planinskog područja naseljima, smanjenje njegovog broja, te nizak stupanj urbaniziranosti u odnosu na druga područja, dosta su pouzdani pokazatelji niskog stupnja aktiviteta u poljoprivredi.

Kao posljedica specifićnih demografskih kretanja te promjena u bio-socijalnim i socio-ekonomskim strukturama stanovništva javljaju se i promjene u porodićnom sastavu i tipovima domaćinstava prema osnovnoj djelatnosti ćlanova i izvorima dohotka, a jedne, i obrascima ponašanja i mišljenja poljoprivrednog stanovništva, s druge strane.

I na brdsko-planinskom području SR Hrvatske sada dominiraju mala i jednoporodićna domaćinstva, sa znaćajnim udjelom samaćkih i staraćkih domaćinstava. Relativno je naglašena potrošaćka orijentacija prema investiranju u standard domaćinstva uz istovremenu stagnantnu i općenito marginalnu proizvodnju na gospodarstvu.

Rezultati istraživanja indiciraju da se u poljoprivredi prije ostaje nego što se ona bira kao zanimanje. Naime, osnovni razlozi za »izbor« poljoprivrede kao zanimanja, i kod odraslog stanovništva a i kod omladine, jest više nedostatak potrebne kvalifikacije za zapošljavanje izvan poljoprivrede nego uvjerenje da im rad na zemljišnom posjedu pruža garanciju za povoljniju socijalnu i profesionalnu perspektivu.

4. MOGUĆNOST PRIMJENE REZULTATA

Provedenim istraživanjem nastojali smo ukazati na neke osnovne socijalne i socio-ekonomske elemente o kojima se mora uz ostalo, voditi računa pri planiranju razvoja sela i individualne poljoprivrede u brdsko-planinskim područjima SR Hrvatske.

Rezultati provedenih analiza nesumljivo upućuju na potrebu poduzimanja društvene akcije koja će imati za cilj revitalizaciju cjelokupnog brdsko-planinskog područja pri čemu maksimalno pažnju treba obratiti međusobnoj uvjetovanosti razvoja grada i sela, primarnog i ostalih sektora proizvodnje, privrede i drugih sfera društvenog života i sl.

Čini se da upravo brdsko-planinsko područje predstavlja jedan od najboljih primjera neophodnosti potpunijeg regionalnog planiranja i razvoja.

Zaključno bismo istakli da bi se trebalo nastaviti s istraživanjima.

Uvid u promjene koje su u poslijeratnom periodu nastale na brdsko-planinskom području omogućava osnovnu identifikaciju problema, kako za ukupan aktivitet, tako i za aktivitet u individualnoj poljoprivredi.

Dominantnost dohotka izvan poljoprivrede i dominantnost mješovitih domaćinstava bitno određuje vrstu, način i intenzitet poljoprivredne proizvodnje na brdsko-planinskom području. Otuda bi nastavak ovoga istraživanja valjalo usmjeriti na istraživanje mješovitih domaćinstava i seljaka-radnika, kao, u skoroj budućnosti, gotovo jedino moguće nosioce poljoprivredne proizvodnje. Valjalo bi istražiti koje su posljedice ovog specifičnog oblika deagrarizacije po poljoprivrednu proizvodnju već danas na djelu i koje se mogu u narednom periodu očekivati sa velikom izvjesnošću. Istraživanje »mješovitosti« u individualnoj poljoprivredi moglo bi, dakle, dati odgovor na osnovno pitanje koje se već danas postavlja za ukupnu individualnu poljoprivredu, a posebno individualnu poljoprivredu na brdsko-planinskom području: da li su dosadašnje spontane promjene u individualnoj poljoprivredi proizvele granice vlastite reprodukcije i ako jesu, kako te granice pomaknuti ili promijeniti a da bi se spriječilo konstantno opadanje aktiviteta u poljoprivredi i eventualno postigao rast toga vlastitog aktiviteta.

Nastavak istraživanja valjalo bi koncentrirati na istraživanje mješovitih domaćinstava, njihove reprodukcije i njihove sposobnosti za trajnije oblike privređivanja u individualnoj poljoprivredi.